

دکتر جواد علی محمدی اردکانی
عضو هیئت علمی دانشگاه علم و فرهنگ

علیمحمدی اردکانی، جواد
 همگامی ادبیات و نقاشی قاجار / مولف: جواد علیمحمدی اردکانی. تهران:
 یساولی، ۱۳۹۱. ۲۸۸ ص: مصور (رنگی).
 ISBN 978-964-306-048-0. فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.
 ۱. کتابنامه: ص. ۲۸۰؛ همچنین به صورت زیر نویس ۲. نمایه.
 الف. نقاشی های ایرانی - قرن ۱۳-۱۴ ق. ب. نقاشی در ادبیات ج. ادبیات
 ایرانی - تاریخ و نقد. د. ایران - تاریخ - قاجاریان، ۱۱۹۳-۱۳۴۴ ق.
 ۷۵۹/۱۵۵ ND ۹۸۵/۴۸۴ هـ. ۸۱۳۹۱
 کتابخانه ملی ایران ۲۷۹۳۲

تصویر صفحه (۱)
 قاب و آینه ی لاک، اثر آقا مصطفی (۱۳۰۲ هـ. ق)،
 محل نگهداری: موزه ملی ملک

همگامی ادبیات و نقاشی قاجار

مؤلف: دکتر جواد علیمحمدی اردکانی

ویراستار: مریم معصومی

طراح گرافیک: شبنم نیمی

طراح جلد: بهداد نیک امجد

لینوگرافی: نقش آفرین

چاپ اول: ۱۳۹۲، رنگ پنجم

تیراژ: ۳۰۰ نسخه

ناشر: انتشارات یساولی

تهران: میدان انقلاب، بازارچه کتاب تلفن: ۶۶۴۶۱۰۰۳ نمابر: ۶۶۴۶۱۱۹۱۳

تهران: خیابان کریم خان، پلاک ۷۸ تلفن: ۸۸۲۰۰۴۱۵ نمابر: ۸۸۸۳۲۰۳۸

info@yassavoli.com www.yassavoli.com

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۰۶-۰۴۸-۰

حق چاپ محفوظ

۱۴۱	فصل پنجم: تحلیل بازنمایی صور خیال در ادبیات و نقاشی نیمه نخست قاجار	۱۱	فصل اول: بررسی زمینه‌های شکل‌گیری نقاشی نیمه نخست قاجار
۱۴۳	صور خیال در ادبیات و نقاشی نیمه نخست قاجار	۱۳	دوران صفوی و تشکیل‌گیری جریان رنگ‌نگاری
۱۴۵	چهره در ادبیات و نقاشی نیمه نخست قاجار	۲۵	نقاشی دوره‌ی افشاریه
۱۴۸	چهره یا روی	۳۵	نقاشی دوره‌ی زندیه
۱۵۵	زلف	۴۳	فصل دوم: شکل‌گیری و بسترهای رشد نقاشی نیمه نخست قاجار
۱۶۱	جنبین	۴۵	برآمدن حکومت قاجار و تحولات آن تا پایان سال ۱۲۵۴
۱۶۴	ابرو	۵۳	نقاشی نیمه نخست قاجار و بسترهای رشد
۱۶۷	پشم	۶۹	نقاشی نیمه نخست قاجار و دیدگاه‌های انتقادی
۱۷۴	مژه	۸۲	فصل سوم: پیررسی روند شکل‌گیری و گسترش ادبیات نهضت بازگشت
۱۷۷	بینی	۸۵	اهمیت موضوع
۱۸۱	لب و دهان	۸۷	ادبیات سبک‌مندی
۱۸۷	چانه، زین‌خدا	۹۳	نهضت بازگشت ادبی
۱۸۸	خیال	۹۹	نهضت بازگشت ادبی و دیدگاه‌های انتقادی
۱۹۰	خط	۱۰۵	اهمیت دربار و نقش فتحعلی‌شاه در بسط و توسعه‌ی ادبیات
۱۹۷	مدام در ادبیات و نقاشی نیمه نخست قاجار	۱۰۹	فتحعلی‌شاه و ترویج شعر در ادبیات نهضت بازگشت
۱۹۷	قد	۱۱۵	فصل چهارم: تأثیر ادبیات در بازنمایی صور خیال در نقاشی نیمه نخست قاجار
۲۰۲	میان یا کم	۱۱۷	جایگاه شعر خیال در شعر و ادب فارسی
۲۰۷	ساق	۱۲۳	ادبیات و بازنمایی صور خیال در نقاشی نیمه نخست قاجار
۲۱۰	ساعت	۱۲۵	شاعران نقاش یا نقاشان شاعر
۲۱۲	دست و انگشت	۱۲۹	معشوق آرمانی در ادبیات و نقاشی نیمه نخست قاجار
۲۱۴	بر و سینه		
۲۱۷	فصل ششم: واقع‌نگاری در نقاشی ایران		
۲۱۹	اهمیت موضوع		
۲۲۱	واقع‌نگاری در هنر قبل از اسلام ایران		
۲۲۵	واقع‌نگاری در ادبیات ایران		
۲۴۱	واقع‌نگاری در نگارگری ایرانی		
۲۵۷	واقع‌نگاری در نقاشی نیمه نخست قاجار		
۲۸۰	فهرست منابع و مآخذ		
۲۸۲	فهرست تصاویر		
۲۸۵	نمایه		

پیش‌گفتار

دوران پرفراز و نشیب قاجارها و خاصه دوره‌ی نخست آن، یعنی سال‌های ۱۲۱۰ تا ۱۲۶۴ هجری قمری، در تاریخ ایران، پیش از آن که با دستاوردهای فرهنگی و هنری شناخته شود و مورد ارزیابی درست قرار گیرد، با نگرشی سیاست‌زده و آن هم با تأکید بر کوتاهی‌ها و کج‌اندیشی‌های سیاست‌مداران و صد البته بی‌تدبیری در اداره‌ی امور سیاسی کشور شناخته شده است. پس دور از انتظار نیست که این نگرش همه‌ی شئون تاریخ قاجاریه را در بر گیرد و در ذهن ایرانیان، حکومت قاجاریه به مثابه دورانی تاریک در تاریخ ایران جلوه نماید و حاکمان این عصر نیز در نظر، دلقکانی شیک‌پوش جلوه کنند که به جای مطرب‌خانه‌ها، دست روزگار آنان را در کاخ‌ها جانی داده است. چنین رویکردی را می‌توان در متون تاریخی و حتی آثار نمایشی و سینمایی خلق شده در ارتباط با این عصر به وضوح دید. این رفتار طبیعتاً بر نقدهای نگارش یافته پیرامون هنر این دوره تأثیرگذار بوده و سطحی‌نگری، کج‌اندیشی و تناقض‌گویی، تنها بخشی از تبعات آن است که متأسفانه دامنگیر تاریخ‌نگاری هنر و نقاشی این عصر شده، به گونه‌ای که هنر نقاشی این دوره، جایگاه و اعتباری در مراکز آموزشی هنر و دانشکده‌های هنری نیافته است. در حالی که نقاشی نیمه‌ی نخست قاجار با حفظ ارتباط تنگاتنگ خود با ادبیات و فرهنگ ایرانی که نهضت بازگشت ادبی، زمینه‌های بازخوانی آن را فراهم آورد، برده، رانست در خلق شیوه‌ای جدید و کاملاً ایرانی، دستاوردهای تاریخ نقاشی ایرانی را با بیانی نو به تصویر کشید و جریانی در روند تکوین هنر نقاشی ایرانی به شمار آید.

در این جا لازم است تا مراتب سپاسگزاری خود را از همه‌ی دوستان و همکارانی که در روند پژوهش لطفشان شامل حال اینجانب شده است، ابراز دارم.

دکتر مصطفی گودرزی، دکتر محسن مراثی، دکتر حمیدرضا قلیچ‌خانی، علی‌اصغر مرزایی‌مهر، عبدالرسول خواجه، حامد آهنگری، هادی کجانی حصار، بهداد نیک‌امجاد، سرکار خانم شبنم نبی، سرکار خانم مریم معصومی، سرکار خانم کبری عبداللهی مقدم، سرکار خانم حسین‌پور مسزول موزه‌های کاخ گلستان و همکاران محترم‌شان، مهندس سنایی‌راد ریاست موزه‌ی جواهرات بانک مرکزی، کارکنان و مدیریت کتابخانه‌ی فرهنگستان هنر.

در پایان از دوست گرانقدرم رضا یساولی که با دقت نظر ویژه در چاپ و انتشار کتاب همت نموده‌اند، سپاسگزارم.

مقدمه

عصر صفوی سرآغاز شکل‌گیری جریانی در روند نقاشی ایران است که در دوران قاجار به بار نشست و شیوه‌ای خاص در هنر نقاشی ایرانی به وجود آورد که عمده‌تأ آن را با نام‌های «فرنگی‌سازی» و «نقاشی درباری» می‌شناسند؛ اصطلاحاتی که به هر حال گسترش یافته و امروزه آن را مبنایی برای شناخت تاریخ نقاشی این دوره از هنر ایران می‌دانند. این شیوه با بهره‌گیری از پیشینه‌ی نقاشی ایرانی و همچنین استفاده از بیان نمادین ادبیات توانست خالق جریانی در نقاشی ایرانی شود که در عین نوگرایی، پابندی خود را به اصول و معیارهای زیباشناسانه‌ی نقاشی ایرانی حفظ کند.

از این حیث هنر نقاشی نیمه‌ی نخست قاجار که دوران رشد و اوج خود را طی سال‌های ۱۲۱۰ تا ۱۲۶۴ هجری قمری (حدود نیم قرن) پشت سر می‌گذارد، جریانی درخور توجه در تاریخ هنر و نقاشی ایران به شمار می‌آید که به واقع نتیجه‌ی تلاش و درک عمیق هنرمندان این عصر در شناخت لایه‌های فرهنگ و هنر ایرانی است.

این هنرمندان در عصری بر ویژگی‌های ایرانی آثار خود تأکید می‌کنند و در عمل نیز بر آن پای می‌فشارند که جامعه‌ی ایرانی از هر حیث تحت تأثیر تفکر و فرهنگ حاکم عرب قرار گرفته و معادلات فرهنگی و سیاسی حوزه‌ی شرق به طور اعم و ایران به‌طور اخص در حال تغییر و تحول است و رفته رفته این فرهنگ‌های کهن جایگاه مؤلف بودن خود را فرو می‌گذارد و می‌رود که فرهنگ ترجمه بر آنان حاکم شود. در سیر تکوین این هنر اما ادبیات نقشی بسزا و تأثیرگذار دارد و هنرمندان نقاش نیز با پیروی از نشانه‌ها و نمادهای شعر و ادب پارسی توانستند اصالت‌های فرهنگی و هنری خویش را حفظ نمایند؛ مشخصه‌ای که متأسفانه در نقدهای صورت گرفته پیرامون نقاشی نیمه‌ی نخست قاجار مورد توجه و مذاقه قرار نگرفته است.

شکل‌گیری نهضت بازگشت ادبی و رویکرد هنرمندان و شاعران این دوره در بازخوانی و بازشناسی پیشینه‌ی تاریخی ادب و فرهنگ ایرانی که شخص فتحعلی‌شاه با تشکیل «انجمن خاقان» (خاقان تخلص وی در اشعارش نیز بوده) در این میان نقشی تعیین‌کننده دارد و تأثیری عمیق بر روند رو به رشد این هنر داشته است. بدین مناسبت فتحعلی‌شاه پیش از ورود به تهران و کسب عنوان پادشاهی، بنا بر رسم پادشاهان بزرگ گذشته، کارگاهی در تهران برپا می‌کند و در آن نقاشان و هنرمندان بزرگ آن زمان همانند

میرزا بابا، عبدالله خان، مهرعلی، سید میرزا، محمد حسن افشار و بسیاری دیگر را در کنار ادیبان و شاعران به خدمت می‌گیرد.

به واقع این بازخوانی فرهنگی و توجه به گذشته‌ی تاریخی ایران نه تنها در یک عرصه بلکه در هنرهای مختلف رخ می‌نمایاند و نقاشی، معماری، موسیقی و دیگر هنرهای این دوره را متأثر می‌سازد. بدین جهت مطالعه‌ی نقاشی این دوره از تاریخ ایران که متأسفانه تحقیقات جامع و شایسته‌ای نیز پیرامون آن صورت نگرفته، و نویسندگان تاریخ نقاشی این دوره نیز غالباً به تکرار مطالب تکراری و بعضاً متناقض بسنده نموده‌اند، می‌تواند جهت بازشناسی نقاشی نیمه‌ی نخست عصر قاجار و شناخت ویژگی‌های فرهنگی و زیباشناسانه‌ی آن، از منظری که کتاب در پی آن است، مؤثر باشد.

از این روی کتاب حاضر در شش فصل تنظیم یافته است. در فصل اول به بررسی زمینه‌های شکل‌گیری نقاشی نیمه‌ی نخست قاجار اشاره شده است. در این بحث که رویکردی غالباً تاریخی به پیشینه‌ی شکل‌گیری این هنر دارد، به تحولات دوره‌ی صفوی و زمینه‌های شکل‌گیری جریان فرنگی‌نگاری در نقاشی ایرانی و سپس به تداوم این جریان در دوره‌ی افشاریه پرداخته شده و در پایان نیز به نقاشی دوره‌ی زندیه و ویژگی‌های آن که بر نقاشی نیمه‌ی نخست دوره‌ی قاجار مؤثر بوده، اشاره شده است.

در فصل دوم شکل‌گیری وسترهای رشد نقاشی نیمه‌ی نخست قاجار مورد پژوهش قرار گرفته است. در این بحث به برآمدن حکومت قاجار و تحولات آن تا پایان سال ۱۲۶۴ هجری قمری که مورد نظر پژوهش است، اشاره شده و سپس نقاشی نیمه‌ی نخست قاجار و زمینه‌هایی که موجبات گسترش آن را فراهم آورده، مورد مطالعه قرار گرفته است. در بخش دیگر این بحث و به جهت آن‌که نگارنده، مدعی تناقض‌گویی منتقدان و مورخان پیرامون هنر این دوره بوده است به بررسی برخی از دیدگاه‌های انتقادی پرداخته شده و سعی گردیده تا به چند مورد از موارد متعدد این تناقض‌گویی‌ها اشاره شود.

در فصل سوم روند شکل‌گیری و گسترش ادبیات نهضت بازگشت مورد مطالعه قرار گرفته است. در این بحث به لحاظ اهمیت موضوع در روند شکل‌گیری نهضت بازگشت ادبی، به ویژگی‌های سبک هندی و دلایل مقابله‌ی بازگشتی‌ها با این سبک ادبی اشاره شده و سپس مؤلفه‌ها و رویکردهای نهضت بازگشت ادبی مورد مطالعه قرار گرفته و شعرای مطرح و پیشگامان این نهضت ادبی نیز معرفی شده‌اند. در این بحث هم به دلایلی که پیش‌تر و در فصل دوم در ارتباط با تناقض‌گویی پیرامون هنر این دوره از تاریخ ایران بدان اشاره رفت، بخشی به مطرح ساختن دیدگاه‌های انتقادی نسبت به نهضت بازگشت اختصاص یافته است و سعی شده همچون مبحث فصل قبل، برخی از این تناقض‌ها پیش روی مخاطب قرار گیرد و بر این نکته تأکید شود که این‌گونه پریشان‌گویی‌ها به نقاشی این دوره اختصاص نداشته و به دیگر هنرها نیز تعمیم یافته است. در بخش دیگر بحث نیز به جایگاه و اهمیت دربار و خاصه نقش فتحعلی‌شاه در بسط و توسعه‌ی این دوره اشاره شده تا بر این نکته تأکید شود که درک متقابل از مفاهیم سادین و نشانه‌ای ادبیات و تأثیر آن بر مؤلفه‌های زیباشناسانه‌ی نقاشی نیمه‌ی نخست قاجار، دارای بنیان‌های عمیق در این دوره بوده و پادشاه و هیأت حاکمه که سفارش‌دهندگان عمده‌ی آثار بوده‌اند و طبیعتاً جهت‌دهنده به هنر این دوره، خود با اصول و مبانی هنر ایرانی و پیشینه‌های آن آشنا بوده‌اند.

در فصل چهارم به تأثیرات ادبیات در بازنمایی صور خیال در نقاشی نیمه‌ی نخست قاجار اشاره شده است. در این فصل به مباحثی چون جایگاه عنصر خیال در شعر و ادب فارسی، ادبیات و بازنمایی صور خیال در نقاشی نیمه‌ی نخست قاجار، شاعران نقاش یا نقاشان شاعر و معشوق آرمانی در ادبیات و نقاشی نیمه‌ی

نخست قاجار اشاره شده است.

تحلیل و جایگاه آن در شعر و ادب فارسی و تعاریف مترتب شده بر آن، بسط و گسترش این دیدگاه در فرهنگ ایرانی و همچنین تأثیرات آن بر نقاشی ایرانی به طور اعم و نقاشی نیمه‌ی نخست قاجار (که مرسوم کتاب است) به طور اخص. بخشی از اهداف این فصل است. بدین جهت توجه به نقاشان شاعر یا شاعر نقاشان می‌تواند در شناخت بهتر این مهم کمک شایانی به بحث کند. این که آشنایی هنرمندان نقاش یا طرافت‌های بیانی و نمادین شعر می‌تواند تأثیری مستقیم بر عملکرد آنان داشته باشد. نکته‌ی مهم و در خور توجهی است. بنابراین می‌توان انتظار داشت که معشوق آرمانی ادبیات ایرانی بسیار نزدیک و قابل تطبیق با باز نمود آن در آثار نقاشی ایرانی و خاصه نقاشی نیمه‌ی نخست قاجار باشد، به ویژه آن که مطالب مطرح شده کمک بسیاری به بحث تأثیرپذیری و تداوم سنت‌های زیباشناسانه‌ی ایران در نقاشی نیمه‌ی نخست قاجار می‌کند.

در فصل پنجم تحلیل باز نمایی صورت خیال در ادبیات و نقاشی نیمه‌ی نخست قاجار مورد مطالعه قرار گرفته است. این فصل که از فصول بنیادین کتاب به شمار می‌رود، به مباحثی چون صور خیال در ادبیات و نقاشی نیمه‌ی نخست قاجار و سپس تحلیل چهره در ادبیات و نقاشی این دوره و همچنین تحلیل و بررسی اندام یا پیکره‌ی انسانی در ادبیات و نقاشی نیمه‌ی نخست قاجار می‌پردازد. در این فصل سعی بر آن بوده تا تمامی اجزاء و عناصر چهره و اندام انسان آرمانی که در ادبیات ایرانی وصف شده است، با همان اجزاء و عناصر، در نقاشی قاجار مورد مطالعه قرار گیرد و در تحلیلی بینامتنی مشخص شود که تا چه حد نقاشان این دوره از نمادها و نشانه‌های وصف شده در ادبیات ایران متأثر بوده‌اند.

در فصل ششم واقعیت‌نگاری در نقاشی ایران مورد پژوهش قرار گرفته است. در این قسمت که از فصول بنیادین کتاب است، به مباحثی چون پیشینه‌ی واقع‌نگاری در هنر قبل از اسلام ایران و تداوم این نگرش در ادبیات و نگارگری ایرانی پرداخته شده است. تا به این مهم تأکید ورزد که توجه به واقع‌نگاری پیشینه‌ی عمیقی در هنر ایران داشته و گرایش به واقع‌نگاری در کار نگرش خیال‌محور، از اصول هنر ایران به شمار می‌رود. در خاتمه‌ی این فصل، با اشاره به بحث واقع‌نگاری در نقاشی نیمه‌ی نخست قاجار، سعی شده تا در این بخش نیز با ارائه‌ی مستندات تصویری به اهمیت و جایگاه این نگرش در هنر نقاشی نیمه‌ی نخست قاجار اشاره شود و این نکته مورد تأکید قرار گیرد که هنرمندان نقاش این دوره بیش از آن که متأثر از نقاشی غرب باشند، تأثیر پذیرفته از فرهنگ و پیشینه‌ی هنر و نقاشی ایرانی بوده‌اند. در پایان، ذکر چند نکته لازم و ضروری است:

۱- در این کتاب، مراجعه به منابع، بر اساس اعتبار علمی نویسندگان و جایگاهی است که در حوزه‌ی تاریخ ادبیات و نقاشی ایرانی داشته‌اند.

۲- به دلیل آن که در این کتاب از تصاویر جزئی یا بخشی از آثار نقاشی استفاده زیادی شده و حتی در مواردی بخش‌های مختلف یک اثر به دفعات مورد استفاده قرار گرفته است، سعی شده تا جهت تسهیل خوانش متن و تطبیق تصاویر، زیرنویس‌ها در همه‌ی موارد به طول کامل نگارش یابد. در این پژوهش با عده‌ی نگارش زیرنویس تصاویر به ترتیب، شماره‌ی تصویر، نام هنرمند، عنوان اثر، شیوه‌ی اجرای اثر، بعد اثر، مکتب یا مکان خلق اثر، سال اثر و مأخذ اثر بوده و این قاعده در مورد همه‌ی تصاویر رعایت شده است.

۳- در بخش‌های مختلف کتاب و خاصه بخش دیدگاه‌های انتقادی پیرامون نقاشی و ادبیات قاجار، به

مطالب متعددی از نویسندگان و منتقدان هنر نقاشی و ادبیات این دوره اشاره شده است. هدف از طرح این مطالب نیز چنان که در متن کتاب آمده، بررسی تناقض‌گویی پیرامون تاریخ هنر نقاشی و ادبیات قاجار به‌طور اخص است. در این جا لازم می‌دانم ضمن احترام بسیار به این نویسندگان اعلام کنم که به هیچ روی قصد نگارنده بی‌احترامی به جایگاه علمی این بزرگواران نبوده است، کما این که همواره و با آغوش باز، پذیرای نقدها و نظرهای این عزیزان و دیگر منتقدین هستم.

www.ketab.ir